

ДЕРЖАВНИЙ ІМУНІТЕТ І СУВЕРЕНІТЕТ ДЕРЖАВИ ПРИ ВСТУПІ В МІЖДЕРЖАВНІ ЦИВІЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Розглянуто сучасні тенденції розвитку поняття імунітету держави в частині, що пов'язана з участю держави в міждержавних цивільних відносинах. З'ясовано, що при формуванні поняття державного імунітету важливе місце посідає концепт суверенітету держави. Наголошується на двоїстому характері державного імунітету, який виявляється в тому, що держава може одночасно виступати як суверен і носій державної влади, і як господарюючий суб'єкт і носій приватного інтересу. Остання позиція, яка напряму пов'язана з назвою статті, проаналізована у поглядах вітчизняних і російських науковців.

Ключові слова: державний імунітет, суверенітет, міждержавні цивільні відносини, господарюючий суб'єкт.

Актуальність проблеми, означеної в назві статті, в руслі дослідження сучасних тенденцій розвитку імунітету держави в міждержавних приватноправових відносинах надзвичайно затребувана і є на часі для всього світового співтовариства держав. Про це свідчать численні події, що відбулися останніми роками, які зачіпають питання імунітету держави, зокрема, звернення компанії Addox до суду Південного округу Нью-Йорка з вимогою заборонити аукціон із продажу акцій комбінату «Криворіжсталь» у жовтні 2005 року, де одним із відповідачів була держава Україна [1].

Ураховуючи об'ємність і спірність винесених в назву статті питань, **мета статті** – розглянути і проаналізувати не весь спектр проблем, обумовлених участю держави в міжнародних відносинах, а тільки ту частину, що пов'язана зі вступом держави в міждержавні цивільні відносини.

Виклад основного матеріалу. Поняття імунітету походить від латинського слова «immunitas», що означає «вивільнення від чогось». Принцип імунітету зароджується вже у варварських королівствах, що постали на руїнах Західної Римської імперії, та в імперії Карла Великого (IX ст.) Протягом наступних 100-200 років принцип імунітету стає панівним, всевладним принципом організації феодального суспільства. Щодо феодальної практики імунітет означав право феодала урядувати у власному володінні в якості фактично незалежного правителя. Зміст імунітетів міг дещо відрізнятися, але, як правило, він охоплював основні держав-

ницькі функції – збирання податків, відправлення правосуддя, поліцейський нагляд, чеканку власної монети тощо. Формально імунітет феодала стверджувався королівською грамотою, але нею він не стільки надавався, скільки визнавався і формально підтверджувався. Саме феодальний імунітет є основою складного мережива відносин особистої залежності і служіння середньовічних феодалів, зокрема, специфічних відносин сюзерена і васала, які ніколи не відбувалися в єдину драбину послідовного ієрархічного підпорядкування. Тому ієрархічність середньовічного суспільства завжди принципово децентралізована. Кожен визначається власним правом і власним обов'язком. Феодальний світ – це суспільство без єдиного політичного знаменника. Виходячи з цього, В. В. Шамрай вважає, що про держави феодальної доби в Європі доводиться говорити досить умовно, оскільки про єдину державу, скажімо, у Німеччині чи Італії можна говорити лише з другої половини XIX ст. Навіть у Франції, що стала взірцем королівського абсолютизму та централізаторських зусиль вже за модерної доби, справжня єдність державного урядування та політичної системи була досягнута завдяки революції лише наприкінці XVIII ст. [2].

Багато вчених в різний час зазначали, що держава – явище надзвичайно багатогранне, уявлення про яке можна скласти тільки в тому випадку, якщо його вивчати й описувати з різних боків [3, с. 11]. Держави є не тільки історично першим суб'єктом міжнародного (публічного) права, а й по суті творцями існуючих систем

права (міжнародних та внутрішньодержавних), а також творцями практично всіх інших суб'єктів міжнародного (публічного) права, що виникають в силу делегування повноважень або визнання їх правосуб'єктності суверенними державами. Отже, в силу об'єктивних історичних фактів, а також унікальності своєї природи і обумовлених нею властивостей, таких як суверенітет і імунітет, держава посідає особливе місце в системі сучасних, в широкому сенсі міжнародних, відносин.

Відомо, що держава може брати участь в міжнародних правовідносинах, принаймні, у двох різних якостях:

1) як суверен і носій публічної влади. У цьому випадку правовідносини складаються в процесі взаємодії суб'єктів міжнародного права (держав; народів і націй в стадії боротьби з колоніалізмом; міжнародних організацій, квазідержавних утворень) і регулюються виключно нормами міжнародного (публічного) права;

2) як господарюючий суб'єкт і носій приватного інтересу. У цьому випадку правовідносини виникають як результат взаємодії держави, з одного боку, і господарюючого іноземної юридичної особи, або іноземного громадянина, – з другого, і регулюються нормами міжнародного приватного права [4, с. 149].

Більшість учених, як вітчизняних, так і закордонних справедливо вважають, що правовідносини, які виникають при взаємодії держави та іноземного господарюючого суб'єкта, опосередковані нормами саме міжнародного приватного (а не публічного) права. Так, російський науковець М. О. Ушаков погоджувався з тим, що міжнародне право ці відносини не регулює і не може регулювати, оскільки юридичні й фізичні особи підпорядковані юрисдикції тієї чи іншої держави [3, с. 34]. Відповідно, спір, що впливає з правовідносин між такими суб'єктами, має вирішуватися компетентним для конкретної ситуації національним правом і судом будь-якої держави, або, за згодою сторін, – міжнародним комерційним арбітражем.

Вочевидь, що держава в процесах взаємодії суб'єктів міжнародного приватного права з приводу майнових відносин (тобто в діагональних відносинах: з одного боку – держава, з другого – іноземні приватні підприємства або громадяни) посідає особливе місце, яке суттєво відрізняється від правового становища інших учасників правовідносин – юридичних і фізич-

них осіб. Це обумовлено насамперед тим, що, як зазначає російський науковець М. І. Брагінський, держава є одночасно носієм права власності і найвищої державної влади в країні. До цього додається ще низка об'єктивних і суб'єктивних причин, а саме: 1) взаємозв'язки в сутності держави характеризують такі елементи, як територія, населення, влада); 2) можлива наявність політичного підґрунтя у контрактах між державою та іноземним суб'єктом господарювання; 3) наявність у держави імунітету [5, с. 67].

В юридичній літературі в ряді випадків справедливо стверджується, що навіть тоді, коли держава вступає в зовнішньоекономічні цивільні (тобто, приватні, а не публічні) правовідносини, вона анітрохи не втрачає, але повною мірою зберігає якість суверена і владні функції. Так, на думку литовського науковця П. П. Віткявічуса, держава, яка бере участь у цивільних зобов'язаннях, ніколи не обертається у звичайний суб'єкт цивільного права, оскільки водночас зберігає й якості політичної влади, що повторює наведену вище думку М. І. Брагінського [6, с. 173].

Подібної позиції дотримується й російська дослідниця Л. П. Ануфрієва, вважаючи, що «...и в первом, и во втором варианте (в первом – когда партнерами государства являются другие государства или международные организации, во втором – когда государство вступает в имущественные и неимущественные отношения с иностранными юридическими и физическими лицами) государство действует не в качестве двух лиц – казны (фиска, субъекта власти) и купца (субъекта гражданско-правовых отношений), а едино в этих своих ипостасях, не утрачивая присущих ему суверенных качеств» [7, с. 27].

Ще більш категоричною у цьому питанні видається позиція вже цитованого М. О. Ушакова: «В своих внешних отношениях государство всегда выступает как империиум, т. е. как носитель государственной, или публичной, власти. Государство едино, его нельзя расщепить, как едина и государственная власть» [8, с. 82].

Ще один російський учений С. М. Лебедєв взагалі вважав абсурдною навіть саму постановку питання поділу держави на дві правові особистості, а саме: з одного боку, – незалежна суверенна верховна влада, з другого – звичайна

приватна особа (купець або підприємець) [9, с. 294].

Оскільки держави як суб'єкти міжнародного права є суверенні й незалежні, вони беруть участь у міжнародних відносинах на рівних засадах, незалежно від відмінностей між ними в будь-яких об'єктивних характеристиках (величина території, рівень економічного розвитку, чисельність населення, забезпеченість корисними копалинами та ін.).

У науці міжнародного права поняття «суверенітет» має усталене значення: це верховенство державної влади всередині країни та її незалежність від якої б то не було іншої влади в міжнародних відносинах [10, с. 200]. Це особлива властивість державної влади, яка є основою найважливіших прав і обов'язків держав у міжнародному спілкуванні й зумовлює рівність прав і обов'язків держав у рамках міжнародного права. В. М. Корецький справедливо назвав суверенітет «скелетом усіх основних прав» [11, с. 77].

Принцип суверенної рівності держав – не єдина міжнародно-правова норма, яка на юридичному (міждержавному) рівні відображає властивість державної влади (суверенітет держави) – в цьому процесі, безумовно, задіяна вся система основних принципів міжнародного права. Тому суверенітет держави доцільно розглядати в контексті всієї системи основних принципів міжнародного права, з якими він нерозривно пов'язаний. Порушення кожного з принципів призводить до порушення й інших принципів, тому принципи поваги державного суверенітету, невтручання в чужі внутрішні справи, неприпустимості загрози силою чи застосування сили для вирішення міжнародних розбіжностей і т. ін. слугують гарантією того, що міжнародне співробітництво буде здійснюватися на основі суверенної рівності держав, незалежно від відмінності їх соціально-економічних систем, військової потужності, розміру території, фінансового стану тощо [12, с. 56].

С. В. Черниченко використовує більш цікаве поняття – «особистість держави» – і підкреслює правову природу цієї властивості державної влади, говорячи про те, що суверенітет держави – поняття виключно правове, яке б тлумачення не надавали цьому терміну. Суверенітет держави – юридичний символ її особистості, самостійності, існування в якості політичної органі-

зації даного суспільства, організації владарювання [13, с. 21].

Суверенітет держави (фр. *souverainet* – верховна влада) найчастіше в теорії права визначають як властивість державної влади, що складається з двох аспектів: зовнішнього, що визначає незалежність держави на міжнародній арені відносно інших учасників міжнародних відносин, насамперед, інших держав, а також міжнародних організацій, що виражається в непокорі даної держави будь-якій зовнішній владі інших країн, та внутрішнього аспекту, що виражається у встановленні державного правопорядку та верховенстві державної влади відносно всіх інших властей, які знаходяться у сфері його юрисдикції (всіх фізичних осіб і організацій як національного походження, так і іноземного в межах державної території).

Розуміння обсягу суверенітету держави в доктрині міжнародного права сьогодні також представляється філософським і дискусійним питанням. Відповідно до особливостей думок вчених в доктрині сформувався дві основні концепції: 1) суверенітет – абсолютна характеристика, завжди притаманна державі і не підвладна обмеженням [14, с. 46], 2) суверенітет держави в міжнародно-правовому сенсі є обмеженим [15, с. 190].

Представники концепції абсолютності (неподільності) суверенітету, виходять з того, що суверенітет – категорія неподільна: він або є в повному обсязі, або його немає зовсім [16, с. 26]. Представники концепції обмеженості суверенітету держави вважають, що він обмежений у силу об'єктивних закономірностей розвитку світової спільноти, співіснування абсолютно різних країн, а також міжнародним правом, створюваним суверенними державами в процесі їх міжнародного спілкування в інтересах громадян, суспільства, всього світу настільки, наскільки держава не може на своїй території допускати всюдозволеності, всевладдя, поступаючись загальноновизнаними нормами [3, с. 73].

Саме з наявністю суверенітету багато вчених справедливо пов'язують можливість держави володіти юрисдикційним імунітетом, тобто неподсудністю судам інших країн і захистом від забезпечувальних заходів примусового характеру, а також примусового виконання рішення, винесеного проти держави. Так, Л. А. Лунц справедливо вказував на те, що державний імунітет впливає з суверенітету [17, с. 75], а вже

згадувана Л. П. Ануфрієва вважає, що, оскільки держава є носієм влади, їй іманентно притаманна така властивість, як суверенітет [7, с. 26]. На жаль, нині в науковій літературі практично відсутні роботи, які спеціально розмежовують і визначають співвідношення понять «суверенітет» і «іmunітет» держави.

Загальновідомо, що поняття «іmunітет держави» походить від норми звичаєвого права, відображеній висловом латиною: *par in parem non habet imperium seu jurisdictionem* («рівний над рівним не має влади або юрисдикції»). Однак до сьогодні точаться дискусії з вироблення єдиного визначення цього явища. Як правило, в наукових, правових та інших джерелах при формулюванні поняття «іmunітет» основний акцент спрямований на факт непідсудності однієї держави органам влади іншої держави. Водночас більшість учених підкреслюють обумовленість іmunітету держави наявністю у неї саме суверенітету, а також опорою на основні принципи міжнародного права, а саме принцип суверенної рівності держав. Погоджуємося з думкою Л. П. Ануфрієвої, що поняття «іmunітет держави», будучи елементом правової категорії «держава – суб'єкт права», являє собою лінію перетину міжнародного та міжнародного приватного права, оскільки і в тому, і в іншому випадках воно стоїть на загальному юридичному фундаменті – принципі суверенної рівності держав [18].

Якщо погодитися з тим, що іmunітет держави є «відображенням» суверенітету цієї держави, його продовженням у міждержавних цивільних відносинах, а також те, що він підтримується особливими нормами міжнародного права, – основними принципами, то є неприпустимою ситуація, коли один суверен законодавчо обмежує іmunітет іноземного суверена без згоди на те останнього.

Отже, враховуючи викладене, можна зробити такі **висновки**:

1. Іmunітет держави є продовженням суверенітету цієї держави в цивільно-правових відносинах міжнародного характеру, а тому іmunітет держави повинен поширюватися не тільки на виконавчу і судову юрисдикції іноземної держави, а й також на дії законодавчої влади. З точки зору основ міжнародного права є неприпустимою ситуація, коли один суверен законодавчо обмежує іmunітет іноземного суверена без згоди на це останнього.

2. У доктрині міжнародного приватного права з питань іmunітету держави залишаються недостатньо вивчені проблеми, що являють практичний інтерес і очікують свого розв'язання (наприклад, представництво держави в іноземному суді, іmunітет адміністративних одиниць держави, співвідношення доктрин функціонального і обмеженого іmunітету держави та ін.), а тому проблема державного іmunітету в доктрині міжнародного приватного права залишається відкритою.

3. Оскільки у наш час не існує єдиної загальносвітової практики врегулювання питань, пов'язаних із застосуванням концепту іmunітету держави, цей тягар лягає на національне законодавство держав. При цьому доцільно відстежувати й узагальнювати тенденції еволюції державного іmunітету у доктрині й практиці найрозвинутіших у цій сфері держав.

Література

1. Черкасова М. Продажу «Криворожстали» отменят в Нью-Йорке / М. Черкасова, Д. Беликов, А. Миклашевская // Коммерсант. – 2005. – 30 октября.
2. Шамрай В. В. Вихідний політичний принцип модерну / В. В. Шамрай // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2006. – № 58. – С. 78-89.
3. Ушаков Н. А. Государство в системе международно-правового регулирования / Н. А. Ушаков. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. – 62 с.
4. Богуславский М. М. Международное частное право: учебник / М. М. Богуславский. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2005. – 604 с.
5. Брагинский М. И. Участие советского государства в гражданских правоотношениях / М. И. Брагинский. – М.: Юрид. лит., 1981. – 192 с.
6. Виткявичус П. П. Гражданская правосубъектность советского государства / П. П. Виткявичус. – Вильнюс: Изд-во ВГУ, 1978. – 155 с.
7. Ануфрієва Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории / Л. П. Ануфрієва. – М.: Спарк, 2002. – 415 с.
8. Ушаков Н. А. Юрисдикционные иммунитеты государств и их собственности / Н. А. Ушаков; отв.

ред.: Р. А. Мюллерсон. – М.: Наука, 1993. – 238 с.

9. *Лебедев С. Н.* О современной буржуазной практике в области иммунитета государства от иностранной юрисдикции / С. Н. Лебедев // Советский ежегодник международного права. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 290-307.

10. *Левин Д. Б.* Основные проблемы современного международного права / Д. Б. Левин; под ред. Д. А. Гайдукова. – М.: Госюриздат, 1958. – 275 с.

11. *Корецкий В. М.* Проблема «Основных прав и обязанностей государств» в международном праве / В. М. Корецкий // Советский ежегодник международного права, 1958. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 74-92.

12. *Бараташвили Д. И.* Принцип суверенного равенства государств в международном праве / Д. И. Бараташвили; отв. ред. Н. А. Ушаков – М.: Наука, 1978. – 118 с.

13. *Черниченко С. В.* Государство как личность, субъект международного права и носи-

тель суверенитета / С. В. Черниченко // Российский ежегодник международного права. – СПб.: Россия – Нева, 1995. – С. 13-44.

14. *Шахрай С. М.* Федерализм и конституционное правосудие: проблемы теории, методологии и практики: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / С. М. Шахрай. – СПб., 2001. – 424 с.

15. *Марченко М. Н.* Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 186-197.

16. *Зиновьев А. В.* Суверенитет, демократия, государство / А. В. Зиновьев // Правоведение. – 2006. – № 6. – С. 20-28.

17. *Луниц Л. А.* Курс международного частного права. Особенная часть / Л. А. Луниц. – М.: Юрид. лит., 1975. – 504 с.

18. *Ануфриева Л. П.* Соотношение международного публичного и международного частного права (сравнительное исследование правовых категорий): дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Л. П. Ануфриева. – М., 2004. – 627 с.

В. М. Тимашова

Государственный иммунитет и суверенитет государства при вступлении в межгосударственные гражданские отношения

Рассмотрены современные тенденции развития понятия иммунитета государства в части, связанной с участием государства в межгосударственных гражданских отношениях. Установлено, что при формировании понятия государственного иммунитета главное место занимает концепт суверенитета государства. Отмечается двойственный характер государственного иммунитета, который проявляется в том, что государство может одновременно выступать как суверен и носитель государственной власти, и как хозяйствующий субъект и носитель частного интереса. Последняя позиция, которая напрямую связана с названием статьи, проанализирована во взглядах отечественных и российских ученых.

Ключевые слова: государственный иммунитет, суверенитет, межгосударственные гражданские отношения, хозяйствующий субъект.

V. Timachova

State immunity and sovereignty of States the collection in international civil relations

The modern trend of the concept of State immunity in part related to the participation of the state in international civil relations. It was found that the formation of the concept of state immunity important element of the concept of the sovereignty of the state. Emphasized on the dual nature of state immunity, which is manifested in the fact that the state can simultaneously act as a sovereign government and the media, and how the entity and the private media interesu. Last position, directly related to the title of the article, analyzed in views of domestic and Russian scientists.

Key words: state immunity, sovereignty, civil interstate relations entity.